

**Erməni-müsəlman davası: tarixdə və dramaturgiyada**  
*(Cəfər Cabbarlı və Süleyman Sani Axundovun pyesləri əsasında)*

**Elmira Məmmədova-Kekeç**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Avrasiya Universiteti, Xəzər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

**Annotasiya.** XIX əsrin sonlarında yaradılan və məqsədi türk torpaqlarında “Böyük Ermənistan” qurmaq olan Daşnaksütun partiyasının terror fəaliyyətləri Osmanlı, Azərbaycan və Türkünstan tarixində qanlı səhifələrin yazılmasına səbəb olmuşdur.

1905-1906-cı illərdə müsəlmanların kütləvi şəkildə öldürülməsinə, öz yurdlarından didərgin düşməsinə, evlərinin, mal-mülklərinin talanmasına şahid olan Məmməd Səid Ordubadi, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Rəhim Fəna, Əhməd bəy Ağaoğlu həmin dövrün tarixi xronikasının obyektiv şəkildə yaradılmasında böyük xidmətləri olan söz sahibləridir. Azərbaycan tarixində baş verən bu qanlı hadisələr tarixi oçerklər şəklində üzə çıxsa da, Azərbaycan ədəbiyyatının bədii səhifələrində bu baxımdan boşluq görünür.

1905-ci ildə Mirzə Ələkbər Sabir “Erməni və müsəlman vətəndaşlarımıza” şeirini yazmış, qırğını pisləmişdir. Sovet dövründə isə Cəfər Cabbarlı və Süleyman Sani Axundovun pyeslərində 1905-1906-cı il hadisələri əks olunmuşdur. Cəfər Cabbarlı “1905-ci ildə” dramında Çar Rusiyasının bu davanın səbəbkarı olduğunu yazmış, Süleyman Sani Axundov isə “Şeytan” pyesində Qafqazda münaqişə və qırğınların səbəbini göstərməyə çalışmışdır. Hər iki müəllif sovet rejiminin ədəbi mənəğənəsində olduğu üçün tarixi gerçəkləri mənfi qəhrəmanların dili ilə verməyə çalışmışdır.

**Açar sözlər:** Daşnak, 1905-ci il, terror, Cəfər Cabbarlı, Süleyman Sani Axundov

**Məqalə tarixçəsi:** göndərilib – 04.03.2022; qəbul edilib – 12.03.2022

**Armenian-Muslim conflict: in history and dramaturgy**  
*(Based on Jafar Jabbarli and Suleyman Sani Akhundov's plays)*

**Elmira Mammadova-Kekech**

Doctor of Philosophy in Philology

Baku Euroasian University, Khazar University. Azerbaijan.

E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

**Abstract.** The terrorist activities of Dashnaksutyun party, that were created in the late 19th century and the main goal was to build the “Great Armenia”, have led to a bloody pages in the history of Ottoman, Azerbaijan and Turkustan. Mehmet Said Ordubadi, Mir Mohsun Navvab, Mirza Rahim Fana, Ahmad bey Aghaoghlu, who witnessed the mass killing of Muslims, the looting of their properties in 1905-1906 are the thinkers with great services in the establishment of the historical chronicle of that period. Although these bloody happenings in the history of Azerbaijan emerged in the form of historical feature essays, in this regard, the gap is observed on the literary pages of Azerbaijani literature.

In 1905, Mirza Alakbar Sabir wrote his poem “To Armenian and Muslim citizens” and condemned the massacre. In the Soviet era, Jafar Jabbarli and Suleyman Sani Akhundov's plays were reflected in the events of 1905-1906. Jafar Jabbarli wrote that Tsarist Russia was the cause of this situation in the drama “In the 1905”, and Suleyman Sani Akhundov described the cause of conflict and massacres in the Caucasus in the “Evil” play. Due to the fact that both authors faced

the obstacle of the Soviet regime, they tried to reflect the historical facts with the language of bad characters.

**Keywords:** Dashnak, 1905 year, Terror, Jafar Jabbarli, Suleyman Sani Akhundov

**Article history:** received – 04.03.2022; accepted – 12.03.2022

### Giriş / Introduction

XIX əsrdən Daşnaksütun partiyasında təşkilatlanan ermənilər “Böyük Ermənistan” xəyalı ilə yaşayır və həm Osmanlı İmperiyasını süquta uğratmaqda maraqlı olan Avropa dövlətləri, həm də Qafqazda güclənmək istəyən Çar Rusiyası tərəfindən dəstək alırdılar.

XIX əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda muxtariyyət əldə etmək üçün təşkilatlanan, silahlanan və müsəlmanlara qarşı qətlialmlar törədən ermənilər zamanla bu bölgədə etdikləri əməllərə görə sıxışdırılır və Qafqazda məskunlaşmağa başlayırdılar. Artıq yeni bölgəyə köç etsələr də, yenə də öz məkrli siyasətlərini həyata keçirməyə çalışan ermənilər 1905-ci ildən başlayaraq kütləvi şəkildə qırğınlar törətməklə bölgədə əmin-amanlığı təhdid altında qoyurdular. 1905-ci ilin 6 fevralında Bakıda, 29 avqustunda Gəncədə, 2 sentyabrında Qarsda və Bakıda, 12 sentyabrında Şuşada, 14 oktyabrında Tiflisdə qətlialmlar və terror aksiyaları həyata keçirən ermənilər hər yerdə müsəlmanların qanına susamışdılar... *Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-1906-cı illərdə Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Gəncədə, Tiflisdə və başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib, həmin ərazilərdən onları təmizləməklə, ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəyirdilər. Çünki həmin dövrdə Qafqazda mövcud olan 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər* [17]. Ermənilərin Qafqazda, xüsusilə Bakıda iqtisadi və siyasi baxımdan güclənməsini qarşılıqlı məqsəd olaraq qoyan erməni milliyətçiləri bu qırğınların təşkilatçıları idilər. Həmin ildən başlayaraq eyni ssenari və təşkilatlanma ilə türklərə qarşı düşmən mövqeyində olan və “Böyük Ermənistan” xəyalı ilə Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqaz coğrafiyasını ələ keçirməyə çalışan daşnaklar və onların qurduqları planları həyata keçirən erməni xalqı türkləri öldürüb günahı öz boyunlarından atmağa və dünya ictimaiyyətinə özlərini yazıq və hüquqları tapdanmış, guya zor və təzyiqlərə, hətta soyqırırma məruz qalmış şəkildə göstərməyə çalışırdılar. Əhməd bəy Ağaoğlunun “Bakı hadisələri haqqında məlumat” adlı məqaləsində erməni hiyləgərliyi, yalan və iftira dolu təbliğatın məqsədləri ilə əlaqədar yazılmışdır: “*Birincisi, bədbəxt hadisə ilə bağlı bütün məsuliyyəti yerli hökumətin üstünə yıxmaq, ikincisi isə guya qara camaatın ilk çağırışı ilə dərhal günahsız adamların üstünə atılıb onu öldürməyə, qarət etməyə və evlərini yandırmağa hazır olan yerli müsəlmanları başkəsənlər və soyğunçular kimi qələmə verməkdir. Müsəlmanlar bir tərəfdən polisə əlində üzüyola və şüursuz vasitə kimi göstərilir. Guya polis onları qabaqcadan hazırlamış, silahlandırmış və təşkil etmişdir... Heç kəsə sirr deyil ki, Qafqaz hakim dairələri hər işdə erməniləri müdafiə edir və ruhlandırır. Ermənilər isə ağıllı və əlli-ayaqlı bir millət kimi özlərinin bu müstəsna vəziyyətlərindən bacarıqla yararlanırdılar*” [1, s.339].

Ermənilər 1905-ci il hadisələri zamanı da sonrakı illərdə olduğu kimi eyni ssenari ilə hərəkət edir, müsəlmanları öldürür, sonra isə günahı boyunlarından atır və yanlış məlumat verməklə özlərini zərərçəkmiş kimi göstərirdilər. Həmin dövrə aid tarixi əsər və sənədlərdə səciyyəvi erməni hiyləgərliyinin təsvir olunduğunu görürük. 1905-ci il hadisələri ilə bağlı tarixi baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərlər bunlardır:

1. Mir Möhsün Nəvvab “Erməni-müsəlman davası”;
2. Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənələr”;
3. Mirzə Rəhim Fəna. “1905-ci il hadisələri”
4. Əhməd bəy Ağaoğlu. “Bakı hadisələri haqqında məlumat” və s.

XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan bu şəxsiyyətlərin hər biri o dövrün canlı şahidləri kimi Bakıda, Qarabağda və digər bölgələrdə baş verən qırğınlar haq-

qında ətraflı məlumat verməyə çalışmışlar. Mətnlərarası əlaqədə bu əsərlərin məzmunu səsleşir və eyni bir problemə həsr olunmuşdur. Tarixi oçerk xarakteri daşıyan bu əsərlərdə Mirzə Rəhim Fəna, Mir Möhsün Nəvvab və Məmməd Səid Ordubadi əsərləri ilə həmin dövrün hadisələrini obyektiv şəkildə əks etdirməyə çalışmışlar. Əhməd bəy Ağaoğlu isə yerli və xarici mətbuatda erməni hərdyanlarına cavab vermək üçün tarixi həqiqətləri qələmə almışdır. Hətta bir çox tarixi tədqiqatlarda belə məhz bu qaynaqlara istinad edilərək dövrün hadisələrinin qiymətləndirildiyini görürük [18].

### Əsas hissə / Main Part

#### 1. 1905-1906-cı il hadisələri tarixi qaynaqlarda:

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz ziyalılar millətin halını və tarixini əks etdirmək yanğısı ilə xronika şəkildə Qafqazda ermənilərin törətdikləri qətlialardan bəhs etmişlər. 1905-1906-cı il hadisələri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bakıdan başlayaraq Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Tiflisdə baş vermişdir. Məmməd Səid Ordubadının verdiyi məlumata görə, 1905-ci il avqust ayının 29-da Batum şəhərində məşhur Məhəmmədqulu bəy Kəngərli erməni komitəsi tərəfindən göndərilən vəhşi terrorçular tərəfindən qətlə yetirilmişdir [15, s.92]. Bakıda isə erməni komitəsi tərəfindən Ağarza Babayev adlı şəxs öldürüldükdən sonra qırğınlar və yanğınlar başlamışdır. 6 fevral 1905-ci ildə baş vermiş bu hadisəni M.S.Ordubadi *“bütün Qafqaza atəş açmağa”* bənzətmişdir. A.Babayev sadəcə öldürülməmiş, meyiti təhqir olunmuş, 200-ə yaxın zərbə vurulmuşdu [8, s.5]. Bakı qubernatorunun həmin ilə aid hesabatında da ilk qətl ermənilərin törətməsi haqqında bilgi verilmişdir: *“Bakıda fevral iğtişəsləri varlı və çox nüfuzlu müsəlman Babayevin bir neçə erməni tərəfindən şəhərin mərkəzində, erməni kilsəsinin yaxınlığında qətlə yetirilməsi ilə başladı”* [11, s.21].

Həmin dövrə aid teleqraf xəbərlərində də bu fakt təsdiqlənir. Rus arxiv materiallarında, xüsusilə Bakıda ilk erməni qətlialamının 7-20 fevral 1905-ci il tarixində başladığı bildirilir. Rus Ədliyyə nazirinə Bakı hakimi V.Voronov tərəfindən göndərilən teleqrafda bir qrup erməni komitəçinin Bakıda silahlı hücumları nəticəsində Ağarza Babayev adlı müsəlmanın qətlə yetirildiyi yazılmışdır [13, s.90].

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz yazarlardan Mirzə Rəhim Fəna “1905-ci il hadisələri” adlı tarixi əsərində Qarabağda qırğınların başlama səbəbini aşağıdakı şəkildə izah etmişdir: *“Ermənilərin kargüzar və rəşidləri hesab olunan diş ustası Maşuriyan, İstəpan Yüzbaşovun İruniq adlı səfeh, gənc oğlu, “xoşqeyrət qoli” Əsədibəyov və s. bu qisim dəstəbazlıq edən Daşnaksütyun fırqəsinin on-on beş nəfər silahlı və atlısı zöhr çağı İrəvan darvazasından eşiyə çıxıb, qaladərəli erməni Zarsili əlindən yaralayıb, onu ölmüş hesab etməklə cuşə gəlib, günortadan sonra yaralını darvazadan keçirib şəhərə gətirir. Şəhərə daxil olduqda vaveyla salib erməni camaatına fitnəkar və həyəcanlı xitabələr edirlər: ey erməni tayfası, nə durmusunuz, müsəlmanlar davanı başlayıb, hər yerdə bir erməni qətlə yetirirlər. Elə bu gün bir erməni İrəvan darvazasından kənardə, müsəlman tərəfində olan erməni qəbiristanlığında öldürülmüşdür. Siz hələ yatıbsınız, sabah hansı erməni qətlə yetiriləcəkdir?! Düşünmək gərəkdir! Hər kəs özünü ölmüş hesab etsin, biz öz canımızdan keçib davanı başlayırıq, kimdə qeyrət varsa ardımızca gəlsin, öz tərbiyə, qüvvə və şücaəti ilə yaşasın erməni milləti!”* [9, s.13] Göründüyü kimi, müsəlmanları qırmaq və ya köç etməyə məcbur etmək məqsədilə ermənilər əvvəldən qurduqları plan üzrə hərəkət edir, bir ermənini yaralayaraq, bütün erməniləri müsəlmanlara qarşı səfərbər etmək istəyirlər. Eyni ssenari 1905-ci ildən başlayaraq 1988-ci il Sumqayıt hadisələrinə qədər davam edən erməni sindromu kimi Cənubi Qafqazda münəqişə ocaqlarının yaranma səbəbidir. Mirzə Rəhim Fəna 1905-ci il hadisələrini təsvir edərkən Qarabağda başlayan bu olaylardan sonra müsəlmanların evlərinin yandırılıb özlərinin qətl edilməsini münəqişənin və davanın artıq idarəolunmaz hala çevrilməsi səbəbi kimi qeyd etmişdir: *“Qarabağ inşa edilən gündən ən dəhşətli nifaq səhəri açıldı. İrəvan darvazası önündə Xəlfəli müsəlmanlarına məxsus çox ali və qiymətli imarətlərin yanğından qalxan qırmızı alovlar və səksən yaşlı qəssab Abbas bəyin qanına boyanan hadisə və bəla günü üzümüzə açıldı. Ürəyimizin odu hə-*

*min imarətlərin yanması, mərhum Abbas bəyin qətlə yetirilib evinin odlanması və əşyalarının qarət edilməsi xəbərindən daha da şiddətləndi. Bir qədər keçmiş Cəmşid bəy evindən aşağı, Hacı Rza adlı şəxsin ocağına düşmən od vurdu. Beləliklə, erməninin içində bəslədiyi kin, küdurət hissi özünü büruzə verdi və onlar dayanmadan qətl, qarət törətməyə, hər yərə od vurmağa başladılar” [9, s.39].*

Tarixi qaynaqlara baxdığımız zaman Çar Rusiyasının ermənilərin bütün bu qaniçən əməllərinə qarşı tolerant davranışlarını müşahidə edirik. Dəfələrlə ermənilər qatil kimi təsbit olunsalar da, onlara ya cəza verilmir, ya əməlləri görməzdən gəlinir, ya da kazak-erməni işbirliyi ortaya çıxır: *“Qisas məqsədilə oktyabr ayına kimi baş verən hadisələr yerinə müvafiq zikr olundu. Oktyabrın ikisində Xaçın dərəsində ermənilərin törətdikləri nifaq və amansızlıqlar da vurğulandı. Daha sonra oktyabrın üçüncü günündən Qaladan Ağdama iş ünvanı ilə gələn dörd nəfər müsəlmanı Əskərandan aşağı Qılıçbağlar bağının altında Şuşa yolundan keçən böyük bir dərədə erməni quldurları pusqulardan çıxıb yaxalayaraq dərə yuxarı aparıb öldürürlər. Bu insanların itkin düşdükləri aşkarlandıqdan sonra hökumət və kazak dəstəsi həmin dərəyə enib, ölənlərdən qalan başmaq, corab, qan izləri, yandırılmış ətlər, sümüklər və dırnaqlar tapırlar. Lakin bunların müqabilində hökumətdən zalıma qarşı heç bir cinayət işi qaldırılıb, məzluma yardım göstərilir. Şəhər ətrafında Xəlfəlilərdən odun, saman gətirənlər itkin düşdükdə hadisə yerindən soraq tutulan zaman **altı nəfər silahlı erməni qulduru hökumət əlinə keçsə də, tezliklə azad edilir.** Habelə əşidilir ki, erməni quldurları barıtxana keşikçisi olan əsgəri qayadan atıb tüfəngini əlindən almışlar. Əsgər diri qalıb hadisəni söyləsə də, erməni şərrinin qarşısının alınmasına dair heç bir tədbir görülməmişdir” [9, s.121].* Məhz cəza almayan ermənilər Qarabağın müxtəlif kəndlərində və şəhərlərində, eləcə də Bakıda daha böyük qırğınlar törədir və quduzlaşırlar. Kazaklar hətta erməniləri cinayət üstündə yaxaladıqda belə cəza vermədən azad edirlər: *“Oktyabrın yeddisində Güləbli xarabalıqlarına yeni kəndlilər və digər ermənilər oranın tikinti mallarını aparmağa və bağları qırmağa gəldikləri zaman öz xaraba qalmış yurdlarına və bağlarına baş çəkməyə gedən güləblilərdən öldürdüklərinə görə rəis kazak dəstəsi ilə Güləbliyə gedib, həmin erməni quldurlarını orada tutsa da, Ağdama gələn kimi azad etmişdir” [9, s.121-122].* XX əsrin əvvəllərindən sonunadək Qarabağ münaqişəsində rus ordusunun müəyyən qüvvələrinin ermənilərə dayaq durduğunu və cinayətlərini ört-basdır etməklə yanaşı, cinayət əməllərinə şahid və şərik olduqlarını da görürük. Belə ki, rus və erməni işbirliyi nəticəsində günahsız müsəlmanların Xocalıda öldürülməsi 1905-ci ildə də, 1992-ci ildə də eyni şəkildə baş verir: *“Noyabr ayının ikinci günündə öz yerlərindən didərgin düşən Zəngəzur, Malıbəyli əhli payızın şiddətli sazağı yetdikdə Zəngəzur məntəqələrində qalmağa imkan bulmayıb ac və üryan övrət-uşaqla bir yərə yığılıb köç edərəkən Xocalı poçtunda duran kazaklar qarşısından keçdikləri zaman yolun alt və üstündə pusquda duran ermənilər köçə tərəf atəş açırlar. Kazaklarla söhbət edən quldurların başçısı naxçıvanlı Hatəm bəy Pirimov açılan atəşin köç tərəfindən guya kazaklara tuşlandığını söyləyir. Bu sözdən sonra kazaklar heç nə söyləmədən köç əhlinə hücum edib onları gülləbəran edirlər. Zavallılardan biri ölür, dördü isə yaralanır. Məzlumların naləsi göylərə ucaldıqda onların günahsız olduqları kazaklara məlum olur. Bu işdən peşman olsalar da, heç bir fayda vermir” [9, s.131-132].* Beləliklə, Mirzə Rəhim Fəna ermənilərin etdikləri qətləmləri bölgələr üzrə və təfəssilatlı şəkildə təsvir edir və bu işdə daşnaklar qədər Çar hökumətini də günahkar bilir. Məhz Qarabağ savaşında öz cəzalarını almayan ermənilərin sonra Bakıda ikinci dəfə kütləvi qırğınlar törətdiklərini, həmçinin yüz milyonlarla neft karxanaları və digər müəssisələrə zərər vurduqlarını və minlərlə insanı qətlə yetirdiklərini xüsusi vurğulayır və bunların şərh üçün əlavə bir kitab yazmağın vacibliyini də qeyd edir [9, s.126].

Mir Möhsün Nəvvab digər müəlliflərdən fərqli olaraq erməni-müsəlman davasının kökünü doğru olaraq Qarabağ xanlığının süqut dövründən başlayır. İbrahimxəlil xanın ruslar tərəfindən aldadılması və öldürülməsini, davamında ermənilərin ruslar tərəfindən qızışdırılması və dəstək görməsini, 1900-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq Qarabağda münaqişənin və iğtişaşın başlamasını sonradan kütləvi qırğınların törədilmə səbəbləri kimi qeyd edir. Mir Möhsün Nəvvab ermənilərin dağınıq və plansız şəkildə deyil, təşkilatlanaraq hərəkət etmələrinə qımdatxana yaratmaqla başladıklarını qeyd edir: *“Bunlar hər şəhərdə bir qımdatxana təşkil edirdilər. İlk dəfə Osmanlı şəhərlə-*

rində, sonra isə Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində belə qımdatxanalar yaratmağa başladılar. Bu qımdatxanalara bütün siniflərdən şəxs cəlb olunurdu: oxumuş cavanlar, sövdəgərlər, sənətkar və başqaları. Bu qımdatların icmasının müşavirəsində bir qərar qəbul olundu ki, hər bir iş sahibi qımdatxanalara pul verməlidir. Qımdatxanadan həmin qərara əsasən erməni iş sahiblərinə məktublar göndərilib onların qımdatxanaya göstərilən məbləğdə pul göndərməsini tələb edirdilər. Erməni iş sahibi məktubun tələbinə əməl etmədikdə ona qımdatxanadan ikinci dəfə elannamə yazılırdı. Əgər yenə həmin şəxs pul verməkdən imtina edərdisə, üçüncü dəfə onu hədələyirdilər. Bu dəfə də tələbə əməl etmədikdə qımdatlar həmin şəxsin öldürülməsi üçün bir və ya iki nəfər təyin edirdilər. Həmin şəxslər isə nəzərdə tutulmuş adamı öldürüb gizləndirilirdilər. Heç kəs bilmirdi ki, bu cinayəti kim etdi və hara getdi. Əgər caniləri bilən və tanıyan olsa da, cürət edib heç kəsə deyə bilməzdi. Çünki kimsə canini ifşa etməyə cəhd göstərsəydi, onun özü də qımdatxana quldurlarının sui-qəsdinə məruz qalardı” [14, s.10].

Erməni qımdatxanalarının qanlı əməlləri hələ 1903, 1904-cü illərdən başlayaraq özünü göstərir, həmin illərdən etibarən ermənilər müsəlmanları öldürməyə və izini itirməyə başlayırlar.

Nəvvabın təsvir etdiyi hadisələrdən biri Kərbəlayı Məmmədhüseynin başına gələn faciə ilə bağlıdır: *Bir gün küçələrin çırağını yandıran Kərbəlayi Məmmədhüseyn adlı bir nəfər səhər tezdən çıraqları söndürərkən üç nəfər erməni Şahliq körpüsünün yanında bu yazığı nərdivandan yerə salıb neçə yerindən doğradılar. Onun dad-fəryadını eşidənlər yüyürüb hadisə yerinə gəldilər. Kərbəlayi Məmmədhüseyn qan içində çapalayır, o hələ ölməmişdi. Ondən soruşanda ki, səni bu hala kim salıb. Dedi ki, üç erməni məni xəncərlə beləcə doğradı. Yazıq bu sözləri deyib öldü* [14, s.22]. Digər bir hadisənin təsvirində yenə də erməni vəhşiliyi və öz cinayət əməlinin üstünü örtmək cəhdi müşahidə edilir. Ermənilərin bir məktəbin tikintisi üçün İrandan on səkkiz nəfər fəhlə gətirdikləri, dava başladıqda bir evə dolduraraq heç yana çıxmamalarını tapşırımları və bu şəkildə onları aldatmaları, fəhlələrin başını mismarla əzdikdən sonra cəsədlərini bir dərəyə ataraq üstlərini peyinlə basdırdıqları barədə məlumat verir [14, s.26]. Hadisələrin təsvirindən aydın olur ki, ermənilər qadınlara və uşaqlara da Xocalı soyqırımında olduğu kimi eyni vəhşilik və qəddarlıqla yanaşmış və onları əzab verərək öldürmüşlər. Bu cür fəlakətlərdən biri Xaspolad adlı bir müsəlmanın ailəsinin başına gəlmişdir. Ermənilər əvvəlcə onu güllələmiş, sonra qucağında dörd aylıq uşaq olan arvadına yaxınlaşmışlar. Qadın uşağının sağ qalması üçün yalvaranda ermənilər uşağın bələyini açmış, hərəsi uşağın bir ayağından tutub qüvvətlə bir tərəfə çəkmişlər, beləliklə, uşaq iki para olmuş uşağın parçalarını ananın üstünə atmışlar. Vəhşilik qarşısında huşunu itirmiş ananı da öldürüb, dəyirməndə olan taxılı və unu, eləcə də malı qarət edib aparmışlar [14, s.36-37].

1905-1906-cı il hadisələri ilə bağlı hər üç müəllifin əsərində onlarla bu cür faktlar yer alır və tarixi qaynaqlarda diqqətimizi cəlb edən əsas məsələlərdən biri də ermənilərin kazaklarla birlikdə hərəkət etməsi və ya cəzasız qalmalarıdır. Mir Möhsün Nəvvabın verdiyi məlumata görə, *Şuşa qalasının sakini Gəray bəyin oğlu Humay bəy ermənilərlə vuruşan dəstənin başçısı idi. Humay bəy mahir döyüşçü olduğundan camaata müharibə aparmağın üsullarını təlim edirdi. Bir gün beləcə təlim keçərkən oraya bir kazak gəlib çıxdı. O, əlini yuxarı qaldıraraq Humay bəyə təzim edib irəli gəldi. Kazak Humay bəylə əl tutduqdan sonra rusca ona dedi ki, bu tayfa (erməni) nə üçün bu na-haq davanı salıb xalqın rahatlığını kəsir. Humay bəy ona dedi ki, ermənilər özləri bu davanı başlayıblar, özləri də cəzasını çəkəcəklər. Bu vaxt Humay bəy geri döndü ki, təlim keçdiyi müsəlmanlara nə isə desin, bu zaman həmin namərd, məlun kazak Humay bəyi arxadan güllə ilə vurub şəhid etdi. Kazak Humay bəyi vuran kimi qaçıb ermənilərin içinə girdi. Sonradan məlum oldu ki, həmin kazak erməni imiş* [14, s.64].

Erməni-müsəlman davası haqqında ən təfəssilatlı məlumat M.S.Ordubadı tərəfindən verilmişdir. O, 245 məktub, Daşnaksütun partiyasının fəaliyyətinə aid 400-dən artıq yazı əsasında 1908-ci ildə “Qanlı sənələr” kitabını yazmış və 1911-ci ildə bu əsər nəşr edilmişdir. O, erməni-müsəlman davasının səbəblərini aşağıdakı şəkildə izah etmişdir:

1. Erməni Daşnaksütun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etməsi;
2. Məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığı;
3. Müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmaları;

4. Ermənilərin avtonomiya - idarə muxtariyyəti həvəsində olmaları.

Erməni-müsəlman davasında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də müsəlmanların qırğın zamanlarında erməniləri qoruyub evlərində gizləmələri, təhlükədən sovuşdurmalarıdır. M.S.Ordubadinin qeyd etdiyinə görə, hətta Bakı qırğını zamanı ermənilərin ilk öldürdükləri şəxs olan A.Ba-bayevin əmisi uşaqları belə erməniləri qorumuşdular [15, s.19-20].

M.S.Ordubadini "Qanlı sənələr" kitabında sülh danışıqları zamanı erməni və müsəlman ziyalı-larının dialoq və görüşünü də vermişdir. Erməni-müsəlman sülhünün canişin sarayında 28 fevrala təsadüf edən 6-cı yığıncağında Əhməd bəy Ağaoğlunun ermənilərə müraciətlə dediyi aşağıdakı sözlər 1905-1906-cı il hadisələrinin arxa planını, Daşnaksütun partiyasının bu işdə rolunu, hətta "qoşunu, xəzinəsi və soldatı" olduğunu vurğulaması Qafqazdakı qanlı qırğınlarda erməni komitə-lərinin səbəbkar olduqlarını açıqlamaq baxımından əhəmiyyət daşıyır: *"Biz deyirik ki, əgər doğru-dan doğruya sülh istəyirsiniz, başqa təşəbbüslərlə bərabər gərək terroru da götürəsiniz. Buna ca-vabında bizə deyirlər ki, siz daşnaksütyundan danışsınız. Bizim əsla fikrimizdə daşnaksütyun yox idi. Biz deyirik ki, terror götürülsün. Lakin ermənilərin xəyalına daşnaksütyun gəlir. Görünür ki, daşnaksütyunun bu terrorla əlaqəsi vardır. Lakin yenə təkrar edirəm ki, bizim daşnaksütyun ilə işimiz yoxdur. Yoxdur! Çünki keçən gün cənab Xatisov öz bəlağətli və fəsahtli çıxışında aşkar de-di ki, bu daşnaksütyun Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həz-rətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, təşkil olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, soldatı da vardır. Biz müsəlman vəkilləri bunu eşidəndə təəccüb və heyratla barmağımızı dişimizə tutub öz-özümüzə fikir etdik: İndi ki, belədir, indi ki, bir müsəlləh partiya on beş ildən bəri təşkil olunub və hökumət adamları bunu bilib də, nəinki əlac etməyir, bəlkə onunla həməqidəirlər, bi-zim istər hökumətdən, istər ermənilərdən belə partiyanın götürülməyini təmənnə etməyimiz fayda-sızdır. Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh partiyalarımız olsun. Bizim də gərək daşnaksütyunlarımız olsun. Bir hökumət ki, bir tərəfdən belə işlərə dözüür, gərək o biri tərəfdən də dözə, yoxsa ki, hərç-mərc olar"* [15, s.147].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Bəşir Mustafayevin də "Ermənilərin Quzey Azərbaycan-dakı fəaliyyətləri (1905-1920)" adlı dissertasiya işində də vurğuladığı kimi, 1905-ci il 6 fevralda başlayan münaqişə və savaşı bir il boyunca davam etmiş, Bakı, Şuşa, İrəvan, Quba, Naxçıvan, Şa-maxı, Gəncə quberniyalarında günahsız insanların öldürülməsi baş vermişdir. *Kütləvi qırğınlarda 128 erməni, 158 müsəlman kəndi yağmalanmış, 3 min 100 erməni və 10 min 250 azərbaycanlı öl-dürülmüşdür. Andranik və tərəfdarlarının qətləri əslində bununla yekunlaşmamış və özlərinin eti-raf etdikləri kimi daha çox olmuşdur: "Ben, kadın erkek demeden Basarkeçer'de Tatar (Azəri) hal-kını katlettim. Bazen kurşun harcamamak için, onları kuyulara doldurarak üzerlerini taşlarla ka-pattırırdım"* [13, s.92].

M.S.Ordubadinin 4-cü maddədə göstərdiyi səbəb – ermənilərin Qafqaza hakim olmaq istə-mələri keçən əsrin əvvəllərindən günümüzə qədər minlərlə, on minlərlə deyil, milyondan çox insa-nın didərgin düşməsinə, öldürülməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu işin günahkarı erməni komitələri və daşnaklardır. Azğınlaşan ermənilər 1918-1920-ci illərdə də eyni cinayətləri törətmişlər. Bu barədə Mirzə Bağır Əliyevin "Qanlı günlərimiz (1918-1920)", Səməd Sərdariniyanın "Arazın hər iki ta-yında müsəlmanların soyqırımı", Şöhrət Barlasın "Daşnaklar Fərqanədən Qarabağa qədər" kimi kitablarında geniş məlumatlar verilmişdir. 1905-1906-cı il hadisələrinin cinayətkarlarının cəzalan-dırılmaması və Cənubi Qafqazda Ermənistan Respublikası yaratmaq arzuları onları ikinci dəfə qanlı cinayətlərə sövq etmişdir.

**2. "1905-ci ildə" dramında tarixi həqiqətlər və təhriflər:**

Erməni-müsəlman davaları ilə bağlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bizə məlum olduğu qədər Mirzə Ələkbər Sabirin 1905-ci ildə qələmə aldığı "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımız" adlı mənzuməsi, Aşıq Ələsgərin erməni hücumları nəticəsində pərən salınmış yurd ağrısından bəhs edən "Dağlar" adlı şeiri, Cəfər Cabbarlının "1905-ci ildə", Süleyman Sani Axundovun "Şeytan" pyesləri, Məmməd Səid Ordubadinin "Gizli Bakı" əsərləri mövcuddur. Qeyd edək ki, Cəfər Cab-barlı bu dramdan öncə "Bakı müharibəsi" adlı əsər yazmış, lakin əlyazması tapılmamışdır: *"Əl-yazma mətni bu günədək əldə edilməsə də, afişə və qəzet məlumatlarından aydın olur ki, Cəfər*

Cabbarlının “Bakı müharibəsi” adlı 5 pərdəli, 7 şəkili dram əsərinin ilk pərdələri mart faciəsində Bakıda törədilən ağılasıgmaz dəhşətlərdən bəhs edir. “Bəsirət” qəzetinin 13 sentyabr 1919-cu il tarixli 246-cı sayında bu səhnə əsəri haqqında yığcam bir elanda yazılırdı: “Azərbaycan Dövlət Teatrosunda zilhüccənin 20-si, sentyabrın 16-da Bakı türk səhnəsi aktyorlarının iştirakı ilə, artist Abbas Mirzə Şərifzadənin təhti-idarəsində Azərbaycanımızın paytaxtı Bakı şəhərində mart hadisəyi-ələmiyyəsiyəndən sonra düşmənlər əlində qalib sonralar qəhrəman türk ordusu tərəfindən mühasirə edilib xilas olmasının 1 illiyi münasibətilə gənc şair və mühərrirlərimizdən Cəfər Cabbarzadənin yeni yazmış olduğu “Bakı müharibəsi” draması mövqeyi tamaşaya qoyulacaqdır. Həmin faciədə Bakı şəhərində mart hadisəyi-ələmiyyəsiyəndən sonra müsəlmanlara edilən zülm göstəriləcəkdir” [6, s.30]. Həmin pyesin bu gün əlyazması əlimizdə olmasa da, “Əhməd və Qumru” hekayəsi-nə əsasən ermənilərin kütləvi şəkildə türkləri öldürdükleri haqqında bir dram əsəri yazdığını ehtimal edə bilərik.

Cəfər Cabbarlı 1918-ci ildə erməni-müsəlman davasından bəhs edən “Əhməd və Qumru” hekayəsini yazmışdır. Qeyd edək ki, bu hekayə sovet dövründə nəşr edilməmiş və ilk dəfə Cəfər Cabbarlı irsinin görkəmli tədqiqatçısı Asif Rüstəmli tərəfindən üzə çıxarılaraq dərc edilmişdir. Hekayə hələ sovetin diqtəsi olmadığı bir zamanda yazıldığı üçün tarixi gerçəklər, Şamaxıda erməni zülmünü iki gəncin taleyinin təsviri əks etdirilmişdir. Hekayənin qəhrəmanı Qumru gənc və gözəl bir qızıdır. Əhməd isə ona aşiq olmuş və elçi göndərmiş, müsbət cavab almışdır. “*Tam bu aralıq Şamaxıda məşhur Mart hadisətinin gurultuları qop*”muşdur [5, s.177]. Mart hadisətinin nədən ibarət olduğunu hekayənin sonrakı səhifələrində görürük. Qəhrəmanlarını ermənilər tərəfindən yandırılmış İsmailiyə binasının qarşısında görüşdürən müəllifə “*altun divarları matəmlərə bürünmüş*”, “*əti tökülmüş baş skeletinə*” bənzəyən, “*canavarlıq və cinayətin macərəsini*” özündə əks etdirən bu bina müdhiş mart hadisələrini xatırladır. Ermənilər bölgələrdə və Bakıda yenə də müsəlmanları qətl etmiş, binaları yandırmış, Cənubi Qafqaza yenidən sahiblənmək arzusuna düşərək günahsız insanları ya öldürmüş, ya da şikəst etmişlər. Gənc, gözəl və ailə qurmağa hazırlaşan Qumru da daşnakların qurbanlarından olmuşdur. Sadəcə Qumru deyil, Əhməd də eyni taleyi yaşamışdır. Hər iki gənc daşnakların qəfil hücumuna məruz qalmış, evləri yandırılmış, yurdlarından didərgin düşmüş, Bakıya sığınaraq küçələrdə səfil durumda qalmışlar. Daşnaklar iki əsr boyu müsəlman qadınlarına etdikləri işgəncələri Qumruya da etmiş, qolunu kəsmişlər: “*Əhməd! Atamı, anamı öldürdülər, evimizi dağıtdılar, yalnız bən qaldım,*” – *deyə nə üçünsə bir qolunu qaldırdı. Kim bilir, bəlkə də sevdini qucmaq istəyirdi. Amma bunu yapmadı. Daha doğrusu, yapamırdı, zira yazıq Qumrunun marta bir qolu kəsilmiş, yalnız bir qolciyəzi varmış*” [5, s.178]. Əlyazması mətnində “Acı görüşlər” adlandırılan bu hekayədə, beləliklə, ermənilərin Qafqazda törətdikləri terrorlardan bəhs edilmişdir.

Cəfər Cabbarlı bu kiçik hekayəsində Cənubi Qafqazda terror və qırğınların əsl səbəbkarlarına işarə etmiş, təəssüf ki, 1931-ci ildə qələmə aldığı pyesində isə erməni-müsəlman davasını təfərrüatları ilə əks etdirə bilməmiş, davanın günahkarı olaraq sadəcə Çar Rusiyasını təqdim etmişdir. Dramaturq “1905-ci ildə” tamaşası haqqında” yazdığı məqalədə qeyd edir: “*1905-ci ildə*” əsərini yazarkən mən öz qarşımda 1905-ci ildə Bakıda olan bütün inqilabi hadisələri əhatə etmək vəzifəsini qoymamışam. Bu tema öz bədii həllini gözləməkdədir. Bu məsələ ətrafında hələ tam bir əsər yazılmamışdır. 1930-cu ildə Zaqafqaziyanı gəzərkən aldığım təəssürat məni bu pyesi yazmağa sövq etmişdir. Mən Gürcüstanda, Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda olduğum zaman bütün millətlərə mənsub olan adamlara rast gəldim. Mən köçərilərə təsədüf etdim. Sürünün yanında bir türk qadını yürüməkdə idi. O, çadrasız idi. Bir dəfə də başqa bir qadına rast gəldim. Bu, erməni qadını idi. Bu da tamamilə birinci qadın geyindiği kimi geyinmişdi. İlk nəzərdə bunları bir-birindən ayırmaq çətin idi. Bütün bu xalqların ev əşyaları, kənd təsərrüfatı alətləri, adətləri, nəğmələri və rəqsləri bir-birinin idi. Əslində bu iki xalq vahid bir xalq təşkil edir. Öylə isə bəs bu xalqları uzun müddət qanlı vuruşmalara nə məcbur etmişdir? Bu məsələni dərinədən öyrənməyə başladım. Beləliklə, kütlənin nəzərini inqilabdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə bu iki qardaş xalqı bir-biri üzərinə salıxdıran rus çarizminin kolonizasiya siyasətini göstərən bir pyes üzərində işləmiş oldum və 1905-ci ili bu milli vuruşma üçün bir fon seçərək “1905-ci ildə” əsərini yazdım... Mən heç vaxtlə pyesdə olan

*səhvlərimin üstünü basdırmaq istəmirəm. Hər bir canlı işdə olduğu kimi, burada da səhvlər vardır*” [5, s.989]. Bundan başqa “Böyük vəzifələr uğrunda” adlı məqaləsində yeni qurulmuş hökumətin yeni qəhrəmanını yaratmağının sadəcə onu hiss etməklə mümkün ola biləcəyini vurğulayan, “*Mən də vaxtilə görə bilmirdim, hiss edə bilmirdim, lakin indi hiss etməyə çalışıram, mən də görürəm. Şura yazıçısı öz yaradıcılığını, hərəkət təmayülünü indiki həyatdan almalıdır*” [5, s.991], – deyə sovet rejiminin ədəbi mənəgənəsində sıxıldığını etiraf edən Cəfər Cabbarlı, həqiqətən də, iki dəfə həbs olunmuş və “Aydın” əsərindəki Gültəkin obrazı kapitalizm cəmiyyəti ilə bağlı olduğu üçün ədəbi məhkəməyə çəkilmişdi [12]. Repressiya dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Cəlal Qasimovun bildirdiyi kimi, *bolşeviklənmədən dərhal sonra ədəbiyyat və sənət adamlarının proletar mədəniyyətinə yiyələnmələri üçün dövlət və hakim partiya diktaturası səviyyəsində hərtərəfli təşkilati-ideoloji proqram tərtib edildi və global-strateji miqyasda, planlı-nizamlı şəkildə həyata keçirilməyə başlandı* [12, s.21]. 1920-ci illərdə həbs olunub sonradan azadlığa buraxılan Ə.Cavad, C.Cabbarlı, H.K.Sanlı, Ö.F.Nemanzadə, Ə.R.Şamçızadə kimi yazarların müəyyən “tərbiyələndirmə” mərhələsindən keçdiyini [12, s. 30] Cəfər Cabbarlının yuxarıda qeyd olunmuş məqaləsindəki etirafından görmək mümkündür. Yenə də Cəlal Qasimovun qeyd etdiyi kimi, əslində sovet yazarlarının hamısı həbs olunmuşdu, bəziləri fiziki baxımdan məhbəslərdə, bəziləri isə düşüncə və duyğu məhbəs və mənəgənəsində işgəncə çəkməkdə idilər. Yəqin ki, bu baxımdan Cəfər Cabbarlı “1905-ci ildə” pyesində müəyyən səhvlərə yol verdiyini çox ustalıqla qeyd etmişdi.

“1905-ci ildə” pyesi 17 şəkildən ibarətdir və erməni-müsəlman davasından bəhs edir. İlk növbədə qeyd edək ki, pyes ideoloji baxımdan yazılmış bir əsərdir və tarixi gerçəkləri əks etdirmək məqsədi daşımaqdan daha çox süjet xətti xalqlar dostluğunu təbliğ etmək istiqamətində qurulmuşdur.

Ümumiyyətlə, pyes Azərbaycan ədəbiyyatında beynəlmiləçiliyi, dostluğu təbliğ edən digər əsərlərlə mətnlərarası əlaqədədir. Bu baxımdan Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” adlı əsəri ilə də mətnlərarası əlaqə diqqəti cəlb edir. Həmin povestdə olduğu kimi bu pyesdə də erməni və müsəlman gənclərinin qarşılıqlı sevgisindən bəhs edilir. Pyesdə türk oğlu Baxşı və erməni qızı Sonanın sevgi hekayəsi verilir. Qoca Baxşı qızı Sona ilə dialoqda tarixə – 1905-ci ilə qayıdır və hadisələr onun dilindən nəql edilir. Hadisələrin baş verdiyi məkanlar Qarabağ və Bakıdır. Qarabağ kəndlərinin birində erməni və müsəlmanların dinc qonşuluq münasibətlərində yaşadıkları dövrdən bəhs edilir. Allahverdi Əsriyan və arvadı Nabat, eləcə də İmamverdi və Gülsün Qarabağ kəndliləridir. Kəndlilər vergilərdən şikayət edirlər və hakimiyyətdən narazıdırlar.

Cəfər Cabbarlı pyesə günümüzdə ermənilər tərəfindən xalq mahnısı kimi iddia olunan “Sarı gəlin”in sədələri ilə başlayır. Erməni olan Gənc Baxşı ilə azərbaycanlı Gənc Sona təsvir edirlər. Gənc Baxşı və Gənc Sona sovet dövrünün insanlarıdır və kollektivləşdirmə işi üçün səyahətə hazırlanırlar. Pyesdə hadisələr iki zamanda qurulub: inqilabdan əvvəlki və inqilabdan sonrakı. Baxşı və Sona adları daşıyan eyniadlı qəhrəmanlar köhnə və gənc nəslə təmsil edirlər.

1905-ci il hadisələri haqqında məlumat Qoca Baxşının “Qara kitab” adlandırdığı əlyazmasında toplanmışdır. Postmodern mətnlər üçün səciyyəvi olan *kitab içində kitab* təhkiyəsi pyes üçün səciyyəvidir. Adətən, sovet dövrü mətnlərində ağ rəng inqilabdan sonrakı, qara rəng isə öncəki dövrü simvollaşdırır və pyesdə də qara rəng faciənin simvolu kimi verilmişdir. Qoca Baxşının bəhs etdiyi “Qara kitab” ərəb əlifbası ilə yazılmışdır və Qoca Baxşı bu kitabın əlifbası qədər həqiqətlərinin də gəncliyə yad, yabancı və uydurma gələ biləcəyini vurğulayır. Həqiqətən də, M.M.Nəvvab, M.R.Fəna, M.S.Ordubadinin yuxarıda adları qeyd olunan “qara kitablar”ı sovet dövrünün gəncləri üçün əlçatmaz olmuş, nəşri və tədqiqi yasaqlanmış, müstəqillik dövründən sonra transliterasiya olunaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Bəlkə də, Cəfər Cabbarlı pyesindəki “Qara kitab” simvolu ilə həmin məxəzlərə işarə etmək istəmişdir.

Pyesin ilk şəkli 1905-ci ildə Qarabağda bir kəndin təsviri ilə başlayır. Kəndin əhalisi müsəlman və ermənilərdir. C.Cabbarlı erməni-müsəlman dostluğunu vurğulamaq üçün Gülsünlə Nabatın bir-birlərinə əyirdikləri yundan verdiklərini, biri olmayanda digərinin mal-heyvanına baxdıqla-



rını, xeyir və şərlərinin birlikdə olduğunu əks etdirən dialoq və təsvirlər yaradır. Tarix isə erməni hiyləgərliyini sübut edir.

M.S.Ordubadi və digərlərinin dəfələrlə vurğuladıqları kimi 1905-ci il hadisələrində müsəlmanlar olduqca sadələvh olmuş və ermənilərin hökumətə qarşı çıxmaqla bağlı təşviq və təbliğatlarına qarşı çıxmışlar. M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” kitabında bununla bağlı aşağıdakı əhvalatı qeyd edir: İyun ayının 16-da erməni və müsəlmanların iştirakı ilə “Ağ oğlan” monastırında yığıncaq keçirilir. Həmin yığıncaqda ermənilər çıxış edirlər və bildirlər ki, qafqazlılar rus millətinin qapazı altında yaşayırlar, ruslar kefləri istədiyini edirlər. Beləliklə, Qafqaz insanının hüququ tapdalanır: *“Biz erməni milləti neçə vaxtdan bəri milli hüququmuzu və idarə istiqlalımızı tələb etmək təmənnəsindəyik. Nəhayət, bizim düşmənimiz olan Rusiya səltənəti böyük cüssəli bir fil mənziləsindədir. Bizlər və sizlər, daha doğrusu, rus olmayan başqa xalqlar aciz olub həmişə zalım hökumətin, o qəvicüssə filin qorxusundan küncə qısılib, ac-yalavac sızıldamaqda idik... Biz erməni milləti çoxdan bəri bu xəyalda idik ki, Qafqazda bir qazan, yəni xörək bişirək, qab asıb onun içində ədalət, müsəvat xörəklərini bişirib sizi və bir neçə tayfaları da bu xörəyə şərik edək. İndi, həməm qazan hazırdır və onu qoymağa bir sepayə – üç ayaqlı ocaq lazımdır ki, onun üstündə qazan dursun. Həməm monastır Qacar kəndiylə Çanaqçı erməni kəndi arasında yerləşir. İndi lazımdır üç ayaqlının, yəni sacayağının bir qıçı da siz müsəlmanlar olasınız. Əlbəttə, lazımdır müsəlman qardaşlarımız bizim sözumüzə baxıb sacayağının üçüncü ayağı olsunlar. Biz bu barədə müsəlmanlara ümidvarıq – deyib sözünü tamam etdi”... Erməni millətçiləri nitqlərini qurtarandan sonra müsəlmanlara hədələyici sözlər də söylədilər” [15, s.49].*

Göründüyü kimi, ermənilərin çıxışlarından bəlli olur ki, onlar özlərini Qafqazın sahibi hesab edirlər və sığındıqları Azərbaycan torpaqlarında muxtariyyət qazanmaq istəyirlər. Lakin müsəlmanlar onların bu təklifini qəbul etmirlər, Qacar kəndinin sakinləri Qasımzadə Molla Əbdürrəhim, Tapdıq Talıbxanov ermənilərin yuxarıdakı fikirlərinə qarşı çıxırlar: *“Biz müsəlmanları siz ermənilər yaxşı tanımayıbsınız! Bizim heç vaxt belə hədələrdən qorxumuz yoxdur. Əlbəttə, müsəlman milləti sizin əsgərləriniz deyil! Və sizin azuqə və silahlarınıza ehtiyacımız yoxdur. Zira, bizim hərəkət xəyalımız olsa, azuqə əskik deyil. Məgər yatmışıq ki, bizə azuqə verib padşahımızın üzünə ağ edəsiniz?! Bizim təriqətimiz hər halda, bu işlərin əksini tövsiyə edir”, – deyib sözlərini bitirdilər. Bu halda bütün müsəlmanlar qalxıb “biz bu işlərə şərik deyilik”, deməklə monastırdan çıxmaq istəyirlər... Bu halda erməni rəislərinin birisi ayağa durub, – “Müsəlmanlar, dayanınız! Dayanınız! Bir sözum də var, deyib qurtarım, sonra gediniz”. Müsəlmanlar dayandılar. Erməni söylədi: “Bilin və xəbərdar olun! Biz üç nəfər erməni rəisindən başqa yenə komitə məmurları vardır ki, bu sözləri sizə sifariş etmişlər. **Hərgah yığıncaqda danışılan sözləri müsəlmanlar qəbul etməsə, daşnaksütyunun cəza qoşunu tərəfindən artıq təhlükələrə tuş olmalıdırlar.**” Müsəlmanlardan *“Eyib etməz, eyib etməz!” – sədasi ucalmaqla məclis dağıldı..”* [15, s.48-50]. Ordubadinin tarixdən verdiyi bu dialoq ermənilərin məkrli siyasətlərini, Cənubi Qafqazda hegemon olmaq üçün siyasi və hərbi fəaliyyətə başladıklarını, bu niyyətə çatmaq üçün kütləvi qırğın və terror aktları törətdiklərini anlamaq baxımından çox əhəmiyyətli bir mənbədir.*

Cəfər Cabbarlı da “1905-ci ildə” pyesində erməni gənci Eyvazla, azərbaycanlı Baxşının dialoqunda da Eyvazın Baxşını öz təşkilatlarına cəlb etmək istəməsi, Baxşının isə qan tökməyə etiraz etməsi istər-istəməz Ordubadinin nəql etdiyi bu hekayəti yada salır [5, s.622]. Pyesin daha sonrakı şəkildə Eyvaz Əsriyanı silahlı dəstənin başında Bakıda çaxnaşma yaradan şəxs kimi görürük [5, s.623]. Ümumiyyətlə, pyesdə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri Eyvaz Əsriyandır. Asif Rüstəmli onu Stepan Şaumyanın prototipi hesab etmişdir [19].

Əslində pyes tarixlə mətnlərəsi oxunduqda bu tezis doğru olduğu ortaya çıxır. Xüsusilə də Salamovla dialoqunda Əsriyanın əsl məqsədi vurğulanmış olur:

*E y v a z. Bizə o lazımdır ki, işçinin işlədiyi mədən onun əlində olsun. Bizə o lazımdır ki, işçilərin əməyini udan mədənçilər və gönünü soyan monarxiya və burjuaziya hakimiyyəti alt-üst olsun.*

*S a l a m o v. Demək, siz istəyirsiniz ki, müsəlmanların bütün şəlpəşülpəsini yığışdırıb keçirəsiniz özünüzdən o yana. Müsəlman qardaşlar, burada o yan-bu yan yoxdur, bu işlər hamısı ermənilərin badalağıdır. Onlar istəyirlər ki, müsəlmanları Qafqazdan çıxarıb qovsunlar* [5, s.642].

Salamov pyesdə mənsəb və pul düşkünü olaraq təsvir edilsə də, məhz bu cür siyasi çıxış etməsi Cabbarlının mənfə qəhrəmanların dilindən tarixi reallıqları əks etdirməsi ilə bağlıdır.

1905-ci ildən etibarən kütləvi qətləmə və soyqırımlarla Cənubi Qafqaza sahiblənmək istəyən, bunun üçün Çar Rusiyasına belə qarşı gələn erməni millətçilərini “susdurmaq” üçün hökumət onları müsəlmanlara qarşı sövq etməklə hadisələrin yönünü dəyişmək istəyir. Buna görə də həmin dövrdə öldürülən insanların qətlində erməni komitələri qədər kazaklar və yerli idarəetmə orqanları da günahkardırlar. Xüsusilə də həmin illərdə ermənilər daha bir hiyləgərliyə əl atır və yüksək qiymətə müsəlmanların əllərindəki silahları satın alaraq 1905-ci il qətləmələrindən öncə müsəlman toplumunu silahsızlaşdırmaq istəyirlər. M.M.Nəvvab bununla əlaqədar yazır: “... ermənilər öz fitnə-fəsadlarından əl çəkmirdilər. Sadələvh müsəlmanlar isə onların bu hiylələrinə inanıb heç bir tədbir görmürdülər. Amma bu hiyləgər tayfa gizləncə tədarük görüb yollar üzərində, gizli yerlərdə və hündür qayalarda səngərlər yaradırdılar. Onlar müsəlmanlarda olan silahları ələ keçirmək üçün belə bir hiylə işlətdilər. Əgər tüfəng bazarda 20 manata satılırdısa, onlar 100 manata, tapança 6 manata olduğu halda, 30 manata alırdılar. Sadədil müsəlmanlar silahların ermənilər tərəfindən belə baha qiymətə alındığını görüb evlərində nə qədər silah və sursat var idisə, tamamilən ermənilərə satdılar. Dövlətin başı yapon-rus müharibəsinə qarışdığına görə Qarabağda baş verən iğtişaslara məhəl qoymurdular” [14, s.20].

Cəfər Cabbarlı dialoqlarda ermənilərin hiyləgərliyini dəfələrlə vurğulayır. Salamovla qubernator arasındakı dialoqda isə əslində tarixi həqiqətləri nəzərə çatdırır:

*S a l a m o v. Görmürsən, köpək uşağı gəmidə oturub, gəmiçi ilə savaşırlar. Bütün müsəlmanların əkin yerlərini saldırlar öz adlarına, nə var ki, xəzinədən icarə eləmişik.*

*Q u b e r n a t o r. Yaman millətdirlər. Axır, o gün mən onlara açıq dedim. Dedim: siz Türkiyədə döyülmüşsünüz, indi əvəzini buradakı müsəlmanlardan almaq istəyirsiniz* [5, s.630].

Göründüyü kimi, 1905-ci il hadisələrindən öncə ermənilərin Qafqaza sahiblənmək üçün bütün sahələrdə olan fəaliyyətləri təsvir edilir. Müsəlmanların əkin yerlərini belə öz adlarına saldırmaq istəyən ermənilərin məqsədi gələcəkdə bu torpaqların ağası olduqlarına iddia etmələri ilə bağlıdır. Həmin dövrün qaynaqlarına görə, *Bakı tacirlərinin tərkibi çoxmillətli idi. Şəhər tacirləri arasında onlarca millətin nümayəndələrinə rast gəlinirdi. 1903-cü ildə 14945 tacirin 7084 nəfəri azərbaycanlı, 3559 nəfəri erməni, 2489 nəfəri rus və 1873 nəfəri digər millətlərin nümayəndəsi idi* [4, s.66]. Ermənilərin məqsədi məhz bu say nisbətini dəyişmək, nail olmadıqda isə müsəlmanları öldürməklə niyyətlərini həyata keçirməkdir.

Cəfər Cabbarlı əsəri yazan zaman nə qədər ideoloji məsələləri nəzərə alıb, xalqlar dostluğu ilə bağlı bir pyes ortaya qoysa da, bir çox məqamlarda müəyyən obrazların dilindən sətiraltı mənalarla rusların bu davanı qızıışdırdıqları ilə bağlı ifadələrə yer vermişdir. Allahverdi kişinin dilindən erməni kapitalisti, mədən sahibi Ağamyanın oğlu təsvir edilərkən deyilir: “*Ay kişi, bunlarda fərasət hani? Odur, Ağamyanın oğlu, Bakıdan gəzməyə gəlib. Sumbatına baxırsan, vücudu üç qəpiyə dəyməz, amma baxırsan, naçalnik qabağında sluşı dayanır. Əynində əfsər paltarı, düymələri qızıl kimi par-par parıldayır*” [5, s.621]. Əslində tarixi qaynaqlara baxdıqda Rusiyanın hakim dairələrinin bu davanı qızıışdırdıqları, öz məqsədləri üçün istifadə etdiklərini görürük. Bakı qubernatorunun da bütün fəaliyyəti buna yönəlmişdir. Qubernator neft maqnatları Salamov və Ağamyana ayrı-ayrılıqda görüşür, onların arasına nifaq toxumu səpir və yeri gəlsə, silah verə biləcəyini də açıqlayır. Əvvəlcə Salamova, az sonra isə Ağamyana silah yardımı vədi verir. Digər tərəfdən isə polismeystərə aşağıdakı tapşırığı verir:

*Q u b e r n a t o r. Polkovnik, yazdıqlarımın hamısına elə bu gecə əməl edilməlidir. İki gündən gec olmayaraq, dediyim iki nəfər ölməlidir: biri türk, biri də erməni. Kimlər və nə sayaq, sən özün bilirsən. Hamısını mənə bildirin. Sən azadsan, gedə bilərsən.*

*P o l i s m e y s t e r. Baş üstə, general həzrətləri. Hamısı əmr etdiyiniz kimi, yerli-yerində ediləcəkdir* [5, s.636].

Mir Möhsün Nəvvab rusların bu niyyətləri ilə bağlı öz kitabında aşağıdakı qeydi vermişdir: *“Rusların istədiyi bu idi ki, bu iki millət bir-biri ilə dava edib, bir-birinə məşğul olsunlar, tainki dövlət fərağat olsun, çünki millətin zəif və kasıb olmağı dövlətin silahıdır”* [14, s.80].

Ümumiyyətlə, qubernatorun bütün çıxışlarında Qafqazda ağalığ üçün daimi münaqişə ocağının yaradılmasını dəstəkləməsinə və fəaliyyət xəttini bunun üzərində qurmasını görürük. Qubernatorun ermənilərin muxtariyyət tələblərindən faydalanaraq onları tatarlara (türklərə) qarşı yönəltmək və beləliklə də, münaqişənin həll olunmasına deyil, daha da güclənməsinə və sönməməsinə çalışması Cəfər Cabbarlı tərəfindən çox uğurla təsvir edilmişdir: *“Həzrətlərinin diqqətinə ərz edirəm ki, burada qorxu iki cəbhəyəndir: biri işçilərin inqilab təşkilatları, biri də yuxarıda göstərdiyim kimi yerli burjuaziyanın və millətçi ziyalıların muxtariyyət hərəkatı. Bu hərəkatın hər ikisi əlahəzrət imperatorun hakimiyyətinə qarşıdır. Bu nöqtə müvəqqəti də olsa, hər iki qüvvəti birləşdirir. Ordu pozğundur. Vəziyyətdən çıxacaq bircə yol, yerli tatarlarla erməniləri milli vuruşmaya atmaq və beləliklə, inqilabi hərəkatı ikinci plana çəkməkdir. Burada ermənilər ən ixtilalçı millətdirlər. Bunlar aradan çıxarsa, o birilərin də qüvvəti sarsılmış olur. Türk və erməni burjuaziyası arasında vuruşdurucu nöqtələr vardır”* [5, s.624].

Cəfər Cabbarlı 1937-ci il repressiyasına az qalmış açıq şəkildə deyil, pyesin mənfəti tiplərindən olan Bakı qubernatorunun dilində tarixi gerçəkləri əks etdirmişdir. Qubernator Ağamyanı nəzərdə tutaraq deyir: *“Yox, bu sistemdir, plandır. Böyük Ermənistan planının bir hissəsidir, yoxsa o, buna cəsarət etməzdi. Onlar hər yeri qamarlamaq istəyirlər”* [5, s. 633].

Qubernator Volodində olan dialoqunda da eyni fikirləri səsləndirir və iki “qardaş xalqın” arasındakı qırğının dayandırılması tələbilə çıxış edən inqilabçı gəncə aşağıdakı cavabı verir: *“Siz nə istəyirsiniz? İstəyirsiniz bu iki vəhşi milləti birləşdirək ki, sizin iradəiniz altında bizi, Rusiyanın doğma oğullarını qırsınlar? Mən ağalığ sürmək istəyən böyük bir imperiyanın əsgəriyəm. İmperiyanın siyasəti öz bayrağını bir yandan Bəndərbüşirə, bir yandan da Bosfor sahilinə sancmaqdır. Bu yollara kimsə mənim üçün odekolon səpməyəcəkdir. Bu yol süngü ilə açılmalıdır ki, onun da məhsulu sümükdür və qan... Onların ancaq bir Allahu var: pulemyot. Siyasətdə mərhəmət olmaz. Mən onu öldürməsəm, o məni öldürəcəkdir. Onlar birləşəcəkdilər. Mən patron altında doğma oğlanlarımın başını qoymalı idim. İndi isə, özləri bilirlər: çayın daşı, çölün quşu”* [5, s.659]. Maraqlı cəhət budur ki, Kıbrıs adasının ingilis hakimiyyəti dövründə rumlar iqtidara qarşı çıxıb cəzasız qaldıqları, əksinə, ada türkləri isə bir çox məhrumiyyətlərə məruz qalsalar da, iqtidara qarşı çıxmadıqları kimi, Qafqazda da kazaklara hücum edən, onları öldürən ermənilər cəzasız, müsəlmanlar isə işgəncə və zülmə məruz qalırlar. Mir Möhsün Nəvvabın təsvir etdiyi kimi, *Malıbəylidə bir kazak və bir nəfər də qoca müsəlman bir araba ot aparmaq üçün ştaba gəlirlər. Bu zaman ermənilər onları gülləyə tuturlar. Bu qəfil atəşdən kazak ağır yaralanır, müsəlman isə həlak olur. Kazaklar istəyirlər ki, orada olan ermənilərin hamısını qırsınlar, lakin onların böyüyü buna mane olur. Kazakların rəisinin göstərişi ilə erməni evlərinin hamısı mühasirəyə alınaraq axtarış aparılır. Tapılan tüfəng və patronların hamısı müsadirə olunur. Bir erməninin dükanından iki bomba, xeyli barıt və bir neçə ədəd beşaçılan tüfəng tapılır* [14, s.62]. Ermənilərin kazaklara qarşı hücumları sadəcə bununla bitmir. Hətta 21 oktyabrda kazaklar əllərində padşahın şəkli yürüyüş edərkən Mirzəyans adlı varlı bir erməninin evindən onlara atəş açılır. Bu toqquşma nəticəsində qırx nəfər ölür və yaralanır və bundan sonra qubernatorun əmri ilə kazaklar erməni küçələrindən müsəlman məhəllələrinə yerləşdirilirlər [14, s.43]. *“Yalnız azəri türkləri hələ qəflətdə idilər və iğtışalarda çarın tərəfini saxlayırdılar. Rusiya hökuməti müsəlmanların bu qəflətindən istifadə edib, Peterburqdan xüsusi surətdə yüz otuz xəfiyyə məmuru göndərərək, türklər ilə ermənilər arasında icra etdiyi propaqanda ilə biri digəri əleyhinə silah işlətməyə təşviq və əsrlərcə yaxşı keçinən iki milləti biri digərinə qırdırdı”* [3, s.25].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cəfər Cabbarlının bu pyesi yazmaqda məqsədi xalqlar dostluğunu təbliğ etmək olmuş və buna görə də erməniləri deyil, köhnə quruluşu, Çar hökumətini tənqid etmişdir. Pyes kapitalizm cəmiyyətinə qarşı yazıldığı üçün sadəcə kəndli və fəhlə sinfinin firavan həyat arzusunun ifadəsinə də çevrilmişdir.

Tarixi qaynaqların birmənalı şəkildə qeyd etdiklərinə görə, erməni-müsəlman davasında öncə öldürülən şəxs Ağarza Babayev adlı şəxs olmuşdur. Lakin “1905-ci ildə” pyesində Bakı qubernatorunun polismeysterə verdiyi əmrdən sonra erməni kilsəsində ölüm xəbəri gələn şəxs erməni-dir. Murad adlı erməni kişinin yeni evləndirdiyi oğlunun qatilləri haqqında xəbər verən isə qubernatordan qətlə bağlı tapşırıq alan polismeysterdir. *“Tatarlar, müsəlmanlar sənin oğlunu öldürdü”,* – deyərək öz əməlini türklərin boynuna yıxan çar məmuru iki toplum arasında münafişə yaratmaq istəyir və buna nail olur. Guya Tatarski küçəsində bu erməni gəncini öldürənlər haqqında tezliklə hadisə yerinə gələn qubernatora da xəbər verirlər. Qubernator isə qatilin izinin birdəfəlik ititilməsi ilə bağlı əmr verir. Ağamyan isə bu qətlə fürsət bilərək, erməniləri qətliama səsəyir: *“Qardaşlar, xristianlar, ermənilər, bu gün bizim üçün milli bir yasdır. Düşmənlər Türkiyədəki işlərdən doymayıb, burada da öz vəhşiliklərini davam etdirirlər. Bu bizim milli namusumuza toxunan qanlı bir ləkədir. Qoy düşmənlərimiz bilsinlər ki, erməni milləti hələ ölməyib. Bu gün bu cənazənin qarşısında bütün erməni milləti başını açıb, düşmənlərə bildirir ki, o öz intiqamını almadıqca, silahını yerə qoymayacaqdır. Hərgah bu yolda son nəfəsə kimi ölmək lazım gələrsə, mən Ruben Ağamyan sizin qabağınızda olacağam”* [5, 637]. Pyesin doqquzuncu şəklində təsvir edilir ki, erməni gənci öldürüldükdən sonra bir müsəlman gənci qətl edilmiş, həm də bu hadisə Armyanski küçəsində baş vermişdir. Burada küçə adları təsadüfən seçilməmişdir, Bakıda iki xalqın kütləvi şəkildə bu münafişəyə qoşulması nəzərə çatdırılmaq istənilmişdir.

Pyesdə əks edilən tarixi həqiqətlərdən biri də Bakı qubernatoruna sui-qəsdə bağlıdır. Bakı qubernatoru Knyaz Nakaşidze tarixi qaynaqların verdiyi məlumatlara görə, daşnaklar tərəfindən təhdid edilmiş və nəticə olmadıqda Qafqazdakı planlarını reallaşdırmaqda bir maneə olaraq gördükləri qubernatoru öldürməyi qərara almışdılar. 11 may tarixində daşnaklar onun faytonuna bomba atmışdılar və yerindəcə aldığı zədədən ölmüşdü. Həm də bu terror aktında onun faytonçusu ilə yanaşı, küçə ilə gedən iki müsəlman da qətlə yetirilmişdi. *“Knyaz Nakaşidzenin faciəvi ölümü bütün Qafqazı şimşək kimi vurdu. Heç kəs şübhə etmirdi ki, bu erməni inqilabi komitələrinin əlinin işidir”* [11, s.16]. Sonradan daşnaklar bu sui-qəsdə boyunlarına almışdılar [21, s.347]. Cəfər Cabbarlı qubernatorun öldürülməsi ilə bağlı pyesin 13-15-ci şəkillərində geniş təsvirlər yaratmışdır. Qubernatorun ermənilərin deyil, Çar Rusiyasının mənafeyini güddüyünü, bunun üçün çalışdığını başa düşən ermənilər – Aram və İsak onu öldürmək qərarına gəlirlər. On beşinci şəkildə onlar bu niyyətlərini həyata keçirirlər, qubernatora bomba ataraq onu öldürürlər.

Cəfər Cabbarlı xalq arasında zərbi-məsələ çevrilən: *“Atan kazaklardır”,* – ifadəsini də məhz bu pyesində işlətməmiş, qarabağlı kəndlilərin Bakıda savaş meydanında bu gerçəyi üzə çıxardıqlarını göstərmək istəmişdir. Bu ifadə ilə pyesinin kulminasiyasını yaradan Cabbarlı pyesdə ermənilərdən daha çox Bakı qubernatoru başda olmaqla, Çar Rusiyası məmurlarının bu qətliamı həyata keçirdiklərini dəfələrlə vurğulamışdır. Mir Möhsün Nəvvabın “Qara kitab”ında isə əsl səbəbkarlar aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir: *“Bakıda baş verən bu qırğından bir az sonra şəhər qubernatoru faytonda küçə ilə gedərkən bir neçə nəfər erməni faytonun üzərinə hücumla keçərək bomba atıb partlatmışlar. Bombalar faytonun yanında yerə dəyib partlayaraq faytonu darmadağın etmişdir. Partlayışdan ağır yaralar alan qubernator və atlar ordaca ölmüşdür. Quldur ermənilərin biri tutulmuş, digərləri isə qaçıb gizlənmişlər. Sonra aparılan axtarış nəticəsində bu cinayətdə iştirak edən daha dörd erməni həbsə alınmışdır. Deyilənə görə, həmin beş nəfər cani erməni dar ağacından asılaraq cəzalarına çatmışlar. Bu əhvalatdan sonra bir müddət sakitlik oldu. Lakin ayrı-ayrı erməni fitnəkarları öz fitnə-fəsadından əl çəkməyərək, gizli əllərinə düşən müsəlmanları öldürürdülər”* [14, s.14-15]. Təbii ki, 1905-ci ildən günümüze qədər Qafqazda və Qarabağda baş verən hadisələr kapitalist Çar Rusiyasının yerində Bolşevik Rusiyasının sözdə xalqlar dostluğunu gətirdiyini, lakin hər zaman ermənilərin tərəfində olduğunu göstərdi. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra belə davam edən eyni ssenarilər ermənilərin yenə də özlərini Qafqazın hakimləri kimi görmək istədiklərini, rusların isə Qafqazda nüfuz sahibi olmaq üçün onların muxtariyyət arzularından yararlandığını sübut etdi. Təbii ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların kütləvi şəkildə deportasiya etdirilməsi erməni-rus işbirliyinin və hiyləsinin “bolşevik qiyafəsi”ndə təzahürü idi.

Pyesin sonunda Qoca Baxşının monoloqunu verən Cəfər Cabbarlı başqa bir həqiqətin də üstünə işıq salmış olur, kapitalist dünyaya yıxılmış, bolşeviklər hakimiyyətə gəlmiş və köhnə məzarları söküb yerində mədəniyyət bağçaları tikməyə başlamışlar: “*Əməkçi xalqlar azad qardaş oldular. Köhnə dünya dağılmağa, yeni dünya qurulmağa başladı. Köhnə məzarlığı sökülür, yerində mədəniyyət bağçası tikirdilər*” [5, s.669]. Sökülən məzarlıqlardan biri də Çəmbərəkənd qəbiristanlığı idi. Cəfər Cabbarlının yaşadığı evə yaxın olan bu qəbiristanlıqda məhz 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda öldürdükleri türklər basdırılmış, sovet qurulduqdan sonra isə” məhz sökülən qəbiristanlığın yerində “Dağüstü Park salınmışdı. 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri zamanı şəhidlər burada dəfn edildikləri zaman tarixin acı gerçəkləri yenidən ortaya çıxmışdı. Cəfər Cabbarlı irsinin tədqiqatçısı Asif Rüstəmlinin verdiyi məlumata görə, 1918-ci il qırğınından sonra hətta o, bir mərsiyə yazmış və şəhidlərin yas mərasimlərində aşağıdakı həmin mərsiyə oxunmuşdur:

*Gülzari-vətən soldu,  
Millət xari-zar oldu,  
Hamı payımal oldu,  
Dur, ey xar olan millət.*

*Bir yanda ədu cəllad,  
Bir yan naləvü-fəryad,  
Ol bu zülmədən azad,  
Dur, ey xar olan millət.*

*Əl çək bu həqarətdən,  
Qurtar bu əsarətdən,  
Xar ol bu xəcalətdən,  
Dur, ey xar olan millət [6, s.29].*

Professor Asif Rüstəmli bu pyesi yazmaq üçün Cəfər Cabbarlının xeyli material topladığını, hətta Qarabağa səfər etdiyini bildirir: “*Qarabağa-Tuğ kəndinə, Şuşaya, Ağdama getmiş, qırğının iştirakçılarını və zərərdənlərini dinləmişdi. 1918-ci ilin qanlı mart günlərində ermənilərin Bakıda Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri ağılasız və vəhşiliklərin, soyqırımının canlı şahidi olmuş sənətkar erməni xislətindəki hiyləgərliyin, xəyanətkarlığın, fəndgirliyin, nankorluğun, qəddarlığın, barbarlığın, simasızlığın bütün təzahür formalarını açıq və ya üstüörtülü şəkildə “1905-ci ildə” tarixi dramında əks etdirmişdir*” [19].

Asif Rüstəmlinin qeyd etdiyi kimi, pyesdə çox maraqlı olan məsələlərdən biri də tar simvolu ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, 1920-1930-cu illərdə bolşevik hökuməti Azərbaycanda bütün milli dəyərlərə qarşı çıxır və hətta tarı bir musiqi aləti olaraq inkar edir, musiqi dərslərindən çıxarılmasına çalışırdı. Bunun səbəblərini Cəlal Qasımov Qafqazda müştərək mədəniyyət yaratmaq niyyəti ilə izah edir: “*İstər Çar, istərsə də sovet Rusiyası dövründə yalnız milli adətlərə deyil, eyni zamanda milli alətlərə – bütövlükdə türk musiqi mədəniyyətinə, xüsusilə də el nəğmələrinə, aşığı yaradıcılığına müəyyən zərbələr vuruldu. Türkün orta q mədəniyyət nümunələrini öz kökündən qoparmaq üçün onlara türklərin deyil, Qafqaz xalqlarının müştərək yaratdığı mədəniyyət adı verildi*” [12, s.193]. Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində erməni və türk gənclərini birləşdirən musiqi aləti də tardır. Maraqlıdır ki, C.Cabbarlı tarın türk gəncinə mənsub olduğunu, xatirə olaraq sevgilisi erməni qızı Sonaya bağışladığını yazır. Çox önəmli bir detalla tarın həm Qafqaz xalqlarının müştərək aləti olmadığını (Sonanın nişanlısı erməni Haykaz Baxşı toy günü gəlib çıxdıqda hətta türk gəncini xatırladan tarı ona qaytarmaq istəyir) vurğulayır, həm də məhz tarın bir milli musiqi aləti kimi mühakimə edilib məhkəməyə çəkildiyi mərhələdə Mikayıl Müşfiq kimi öz münasibətini ifadə etmiş olurdu. Belə ki, “Kommunist” qəzetinin 11 yanvar 1929-cu il tarixli, 9-cu sayında tarla bağlı aşağıdakı məlumat verilmişdi: “*Tarın məhkəməsi: Şənbə günü yanvar ayının 12-də axşam saat 7 tamamda, Bünyadzadə adına Dövlət Türk Teatrosu binasında bir musiqi aləti olmaq üzrə*

*lazım olub olmadığı haqqında böyük müzakirə və mübahisə məclisi çağırılır*” [12, s.197]. Bu məhkəmə nəticəsində 1929-cu ildə “Tar konservatoriyadan çıxarıldı” başlıqlı məqalə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında nəşr olunur, həqiqətən də, konservatoriyada Şərq orkestri və tar ləğv olunur [12, s.201]. Maraqlıdır ki, cəmi iki il sonra – 1931-ci ildə ortaya çıxan “1905-ci ildə” əsərində tarın bir musiqi aləti kimi yerini “qardaş xalqların dostluğu”nda göstərməklə Cəfər Cabbarlı həm milli mənafehdən çıxış edir, həm də sovet ədəbi sifarişini yerinə yetirirdi.

### 3. Süleyman Sani Axundovun “Şeytan” pyesində Qafqaz problemi

Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli nümayəndələrindən Süleyman Sani Axundov Cəfər Cabbarlı kimi 1905-ci il hadisələri ilə bağlı açıq bir əsər yazmasa da, bir növ “1905-ci ildə” pyesini xülasə edən və daha çox simvolik şəkildə əks etdirən “Şeytan” dramını qələmə almışdır. Qeyd edək ki, Çar Rusiyası dövründə yazılan əsərlər daha çox tarixi gerçəkliklə bağlı olmuş, bolşevik-erməni məngənəsi hələ yazarları öz həbsinə almamışdı. İnqilabdan sonrakı əsərlərdə ya tarixi həqiqətlər təhrif edilmiş, ya da olduqca simvolik bir üslubla tarix bədiiləşdirilmişdir.

Bu baxımdan yaradıcılığı inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrə təsadüf edən yazarlardan biri kimi Süleyman Sani Axundovun “Şeytan” pyesi də Qafqazda olan siyasi problemləri əks etdirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Cəmi bir pərdə və üç şəkildən ibarət olan pyesdə dramaturq Cəfər Cabbarlının istifadə etdiyi metoda – mənfi qəhrəmanın dili ilə tarixi həqiqətləri oxucunun nəzərinə çatdırma üsuluna müraciət edir. “Şeytan” pyesi də iki zamanı, inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrləri əks etdirir. Pyesin iştirakçıları Şeytan, Marzavan, dəmirçi Teymur, kommunist Rizvan, kəndlilər və qızlardır. Pyes inqilabdan sonrakı zamanı əks etdirən şəkillərdən ibarət olsa da, Şeytanın nitqində daha öncəki dövrə işarələr də var. Aşağıdakı dialoq bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

*Şeytan. Söylə görüm, ulu Qafqazda nə xəbər var, Curcan?*

*Curcan. Səni şad edəcək bir xəbər yox, baba can.*

*Şeytan. Söylə görək.*

*Curcan. Ulu Qafqaz unutmş tanrısını...*

*Şeytan. Bu xəbər şad edir iblisini.*

*Curcan. Səni də yad edən yoxdur, baba can.*

*Şeytan. Buna mən heç inanmaram, Curcan. Bəşəriyyət arasında olmaz elə zaman ki, şeytani unutsun insan.*

*Curcan. Gördüyümü söyləyirəm, baba can.*

*Şeytan. Demək ki, ulu Qafqazda tökülmür daha qan?*

*Curcan. Xeyr, baba can.*

*Şeytan. İnanmaram, Curcan, erməni, gürcü, azərbaycanlı qan tökməsinlər? Bu nə halət?*

*Bəs bəylər, xanlar, knyazlar necə olmuşlar? Qoçular, burjuylar, qolçomaqlar nə edirlər?*

*Curcan. Cümləsini hökmdarlıqdan endirmişlər.*

*Şeytan. Kimlər?*

*Curcan. Kommunistlər. Ulu Qafqazda başqa bir halət: büxl, həsəd, kin, küdurət, ədavət büsbütün yox olmuş. Orada can deyib can eşidirlər.*

*Şeytan. Nə pis xəbər gətirmişsən, Curcan! Yerüzündə sevgili bir məskənim vardisə o da Qafqazdı. Kommunistlər onu məndən ala bilməzlər. Mənə iblis, mənə şeytan deyərlər. Erməni, gürcü, müsəlman qardaş olmuşlar? Ha, ha, ha. Rahat yaşayıb can deyib, can eşidirlər? Ha, ha, ha. (Ayağa qalxıb.) Curcan, Marzavan, mən onların içərilərinə elə bir fitnə salım ki, yenidən bir-birini atəşə yaxsın, çapsın, talasın, qırsın, oda atsınlar. Analar bətnindən balaları çıxarıb nizəyə taxsınlar. Nəhlər su yerinə qanlar axıtsın, Bəhri-siyah ilə Xəzərin içləri qızıl qan ilə dolsun. Kəndlər, şəhərlər, meşələr, çöllər od alıb məşəl kimi yansın, cəhənnəmə dönsün! Ulu Qafqaz hazır ol! Şeytan gəlir!” [2, s.166]*

Göründüyü kimi, “1905-ci ildə” əsərində olduğu kimi, Süleyman Sani Axundov da Şeytan obrazı vasitəsilə Qafqazda etnik münaqişə yaradan Çar Rusiyasını simvolizə etmək istəmişdir. Lakin tarix göstərdi ki, kommunistlər də Qafqaza sülh gətirə bilmədilər, çünki sovet dövründə də Azərbaycanda hakim dairələrdə əksərən qatı erməni milliyətçiləri təmsil olunur, hətta ədəbi məh-

kəmə və repressiyalar belə onların əli ilə həyata keçirilirdi. Şeytanın Ulu Qafqaza müraciətlə: “Hazır ol, gəlirəm”, – deməsi 1988-ci il Sumqayıt hadisələrində, I və II Qarabağ müharibələrində öz təsdiqini tapmış oldu. 1988-ci ilin fevralında Sumqayıt şəhərində baş vermiş hadisələrin təşkilatçısı Eduard Qriqoryan bu hadisələr zamanı 6 ermənini öz əlləri ilə öldürmüş, şeytanlıq vəzifəsini yerinə yetirərək Ermənistandan azərbaycanlıların tamamilə deportasiya olunması üçün zəmin hazırlamışdı. 1905-ci ilin fevralında Bakıda baş verənlər əsrin sonunda, 1988-ci ilin fevralında Sumqayıtda baş vermiş, Çar Rusiyasının varisləri yenidən Qafqazda münafişə yaratmağa nail olmuşdular.

Cəlal Qasımovun “Repressiyadan deportasiyaya doğru” kitabında göstərdiyi kimi, ermənilərin Qafqazla bağlı mənfur planları sovet dövründə belə davam etdirildi. Pyesdə Şeytanın azərbaycanlıları sadədil adlandırması və Qafqazda ermənilərlə, gürcülərin öz milli məqsədləri ilə bağlı işlərinə davam etdiklərini söyləməsi S.S.Axundovun uzaqgörənliklə Qafqazın gələcək tarixini dəyərləndirməsidir:

*A s l a n. Yoldaş, bizim torpaq azad bir yerdir. Hər kəs nəyə sitayiş edirsə etsin. Burada din, məzhəb üstə qovğa yoxdur, müsəlman, xristiyan, bədpərəst, atəşpərəst, hamısı insandır, biza qardaşdır.*

*Ş e y t a n. Pəh, pəh, nə gözəl məslək! Ey azərbaycanlılar mən səyyaham, dünyanı seyr edərək, buraya gəldim, belə sadətlə yaşayan insanlar görmədim. Siz çox bəxtiyarsınız... Əfsus ki... qonşu düşmənləriniz bunu puç edəcəklər... Rizvan daxil olur, Şeytan onu görmür.*

*T e y m u r. Kimlər?*

*Ş e y t a n. Gürcülər ilə ermənilər.*

*A s l a n. Səhv edirsən, yoldaş, onlar bizim dostlarımızdır. Köhnə ədavət, köhnə hökumətlə getdi.*

*Ş e y t a n. Ha-ha-ha. Ey sadədil azərbaycanlılar! Siz qəflətdəsiniz, ermənilər, gürcülər gecə-gündüz yatmayıb yeni hərbi silah hazırlayırlar. İntiqam, intiqam deyərək, müharibə üçün plan çəkirlər. İndi burada siz nə qayırsınız? [2, s.167]*

Tarix sübut etdi ki, ermənilər sovet dövründə də dinc durmadılar, 1948-1953-cü illərdə Ermənistanı türklərdən təmizləmə siyasətinə başladılar. Daha sonra isə onları tarixi yurdlarından tamamilə deportasiya etdilər, ardınca isə Qarabağla bağlı arzularını həyata keçirmək üçün minlərlə insanın ölümünə və köç etməsinə səbəb oldular.

Pyes əslində Hüseyn Cavidin “İblis” pyesinin təsiri altında yazılmışdır.

Hüseyn Cavid müharibə və insan taleyi probleminə bəşəri baxımdan yanaşsa da, Süleyman Sani Axundov bir qarabağlı kimi 1828-ci ildə Şuşa başda olmaqla, Qarabağa və Qafqaza daxil olan Şeytanın iblisənə əməllərinin durmayacağını simvolik bir üslubla çatdırmağa çalışmışdır.

### Nəticə / Conclusion

1905-ci il hadisələrinin kökü Qarabağ xanlığının işğalından, erməni mülklərinin burdakı fəaliyyətindən və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçündən başlanır. Daşnaksütun partiyası qurulduqdan sonra Osmanlıda və Azərbaycanda baş verən kütləvi qətlər, terrorlar erməni milliyətçilərinin “Böyük Ermənistan” xəyallarını reallaşdırmaq üçün türklərə qarşı soyqırım fəaliyyətləri ilə müşayiət olunur. Yaponiya ilə müharibədə Çar Rusiyasının zəiflədiyinə inanan daşnaklar 1905-1906-cı illərdə Bakıda, Qarabağda, Naxçıvanda, Gəncədə və digər bölgələrdə kütləvi qırğınlar törədirlər. İnqilabi hərəkatdan qorxan Çar Rusiyasının milli davanı qızıqdırmaq siyasəti erməniləri dəstəkləməsi və öldürülənlərin sayının artması ilə nəticələnir. 1905-1906-cı il hadisələri haqqında Azərbaycanın görkəmli ziyalıları Mir Möhsün Nəvvab, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə Rəhim Fəna, Əhməd bəy Ağaoğlu çox obyektiv şəkildə tarixi əks etdirən əsərlər ortaya qoyurlar. Azərbaycan ədəbiyyatında isə bu qırğını obyektiv şəkildə əks etdirən əsər mövcud deyildir. Cəfər Cabbarlının 1918-ci il qırğınından bəhs edən “Bakı müharibəsi” adlı pyesinin əlyazmasının tapılmaması mövcud ola bilməsi ehtimalımızı gücləndirir. “1905-ci ildə” pyesi sovet diqtəsinin əsəri olduğu üçün həmin dramı sətiraltı mənalardan şərh edərək oxumağa məcburuq. Süleyman

Sani Axundovun “Şeytan” pyesi “1905-ci ildə” dramının davamı kimi səslənir və erməni-rus işbirliyini və hiyləgərliyini açıq şəkildə simvolizə edən bir qaynaq olaraq ədəbiyyat tariximizdə yer alır.

### Ədəbiyyat / References

1. Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Axundov Süleyman Sani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008.
5. Cabbarlı Cəfər. Bütün əsərləri. Bakı: Qanun, 2018.
6. Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
7. Əliyev Mirzə Bağır. Qanlı günlərimiz (1918-1920). Bakı: Azərneşr, 1993.
8. Əliyeva İ. Cəzasız qalmış cinayətlər. 1905-ci ildə silahlanmış erməni dəstələri Qafqazda etnik zəmində soyqırımını kimi dəhşətli bir cinayətin ilk müəllifləri olmuşlar Azərbaycan. 2011, 30 mart.
9. Fəna Mirzə Rəhim. 1905-ci il hadisəsi. Bakı: Nurlan, 2009.
10. İsmayıl Xaqani. Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımını. Bakı: “Səral” Poliqrafiya MMC, 2017.
11. Qafqazda “erməni məsələsi” 1724-1914: Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə / Tərtibçi və müəlliflər: T.Heydərov, T.Bağiyev, K.Şükürov. Üç cildə, ikinci cild, 1905-1906. Bakı: Elm, 2010.
12. Qasimov Cəlal. Ədəbi məhkəmələr. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2012.
13. Mustafayev Bəşir. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920). T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.
14. Nəvvab Mir Möhsün. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993.
15. Ordubadi Məmməd Səid. Qanlı illər. Bakı: Qafqaz, 2007
16. Sərdariniya Səməd. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımını. Bakı: Elm, 2006
17. URL-1 Mustafa Nazim. 1905-1906-ci illər kütləvi qırğınları.  
<http://tarixinstitutu.az/page/80/kutleviqirgin> - 23.04.2021
18. URL-2 Rüstənova-Tohidi Solmaz. XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları  
<http://human.gov.az/public/Tohidi.soyqirim.pdf> - 23.04.2021
19. URL-3 Asif Rüstəmli. Qarabağ “1905-ci ildə”: tarixi gerçəklik və bədii həqiqət.  
[http://www.anl.az/el/q/qarabag\\_6/q-8.htm](http://www.anl.az/el/q/qarabag_6/q-8.htm)-28.06.2021
20. URL-4 Paşayev Ataxan. Ermənilərin ərazi iddiaları necə yaranmışdır? (sənədlərin izi ilə)  
<http://www.milliarxiv.gov.az/en/ermenilerin-erazi-iddialari-nece-yaranmishdir> - 29.06.2021
21. Джаббаров Фархад, Князь М.А.Накашидзе: организатор армяно-азербайджанской резни 1905 г. или жертва клеветы? ivane javaxiSvilis saxelobis Tbilisis saxelmwifo universitetis saqarTvelos istoriis institutis Sromebi. XII Tbilisi. 2017.
22. Саламов Шохрат (Шохрат Барлас). Туркестан и Южный Кавказ XIX-XX вв. Дашнаки от Ферганы до Карабаха. Ташкент: Янги аср авлоди, 2015.



**Армяно-мусульманский конфликт: в истории и драматургии**  
*(на материале пьес Джафара Джаббарлы и Сулейман Сани Ахундова)*

**Эльмира Мамедова-Кекеч**

Доктор философии по филологии

Бакинский Университет Евразии, Университет Хазар. Азербайджан.

E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

**Резюме.** Действия созданной в конце XIX века террористической партии Дашнакцутюн, имевшей целью создать на тюркских территориях так называемую «Великую Армению», вписаны кровавыми страницами в историю Османской империи, Азербайджана и Туркестана. Большая заслуга в написании объективной исторической хроники того времени принадлежит писателям Мамед Саиду Ордубади, Мир Мохсун Наввабу, Мирзе Рагиму Фенна, Ахмед беку Агаоглу, которые были свидетелями массового истребления мусульман в 1905-1906 годах, изгнания их со своих земель и ограбления их жилищ и скота. Хотя эти кровавые события в истории Азербайджана и отражены в виде исторических очерков, тем не менее ощущаются пробелы в художественном освещении данной темы на страницах азербайджанской литературы.

В 1905 году Мирза Алекпер Сабир осудил истребление в своём стихотворении «К армянским и мусульманским согражданам». В советское время события 1905-1906 годов отражены в пьесах Джафара Джаббарлы и Сулейман Сани Ахундова. В драме «В 1905 году» Джафар Джаббарлы называет царскую Россию виновницей этих конфликтов, а Сулейман Сани Ахундов в пьесе «Бес» пытался описать причины, приведшие к розни и истреблению на Кавказе. Оба автора, будучи в литературных тисках советского режима, события исторической реальности описывали устами отрицательных героев.

**Ключевые слова:** Дашнак, 1905 год, террор, Джафар Джаббарлы, Сулейман Сани Ахундов